

Свидетели пред Шести състав на Народния съд

Пламен Дойнов

Сред свидетелите, извикани да дадат публични показания в четири последователни дни (от 20 до 23 март 1945 г.), различаваме около 14-15 писатели и литератори, като тук не отбелязваме всички свидетелстващи пред Шести състав на Народния съд *пишещи хора*, които са известни в други професионални и социални роли – журналисти, издатели, художници и др. Част от свидетелите са *прокурорски* (извикани от *народните обвинители*), а останалите – посочени от подсъдимите лица и частично одобрени от съда. Чрез бърз поглед към свидетелите можем да различим някои елементи от *новото позициониране* в литературното поле *след Девети*.

Към фигуриите на свидетелстващите Николай Райнов, Георги Томалевски, Христо Радевски, Трифон Кунев, Лозан Стрелков, Славчо Васев, Иван Грозев, Крум Кюлявков, Людмил Стоянов, Мария Грубешлиева, Звезделин Цонев, Георги Райчев, Григор Чешмеджиев (тогава министър на социалната политика) условно трябва да прибавим изявени публицисти като Димо Казасов (също министър, но на пропагандата), Петър Нейков (по това време вече известен дипломат от кариерата), Иван Гърчев и други, чиито гуми пред съда са прицелени понякога в доста различни цели. Казано обобщено, едни от тях, насочени от въпросите на обвинителите и съдиите, изпълняват ролята както на *концептуални свидетели*, които трябва да подчертаят цялостната „пагубна роля“ на пресата *преди Девети*, така и на *персонални разобличители* на конкретни журналисти и писатели. Други се фокусират върху защитни показания, които са *в полза* на отделни обвиняеми. Разбира се, някои повече или по-малко умело съчетават тези роли – зрорят редакционната политика на по-голямата част от *довчерашните* печатни издания, но и се опитват да оправдаят единични подсъдими, с които обикновено ги свързват добри човешки отношения или чувства на отплата и благодарност.

Сред свидетелите рязко се откроява 56-годишният **Николай Райнов**. Той първи от тях застава пред съда на Шести състав. Взгледан в собствената си персона, самоизтъквайки се като пострадал от властта *преди Девети*, писателят услужливо прави „обща характеристика за печата“:

„...печатът беше зверски, тиранически; човек не можеше да каже не само това, което мисли и което желае, но и най-елементарното нещо, което е позволено на всеки човек да каже. Печатът се насъскваше отгоре. Начело на него стояха хора търговец – с изключение на два-три вестника – които печелеха от вестниците и живеяха. Те бяха приели на служба бездарниците писатели, карикатуристи, журналисти, а знае се, че бездарникът има едно оръжие, което природата не му е отнела: то е хитростта, то е приспособимостта и способността да се нарежда и да използва тлъстите места. [...] Всеки, който излизаше да каже нещо, беше изпращан там, където се изпраща труп, а не където се изпраща човек. Такъв тормоз над мисълта не е имало никъде.“¹

И завършва с цветиста аналогия:

„Дайте един мощен мотор на един орангутан и той ще изтребил целия свят с него. Точно тая роля изигра печатът и изкуството, водени от фашистите.“

Между тези две констатации Райнов конкретизира възгледите си с преки *деполитизирани* нападки срещу Александър Божинов, Йордан Бадев и Фани Попова-Мутафова. Той обслужва „народното обвинение“ по специфичен начин. Към нито един от тримата не отправя политически или идеологически упреци – че са „фашисти“ или „слуги на Двореца“ например. Райнов изцяло отрича тяхната професионална състоятелност от позициите на своите естетически и лични пристрастия. За него „карикатурата не е изкуство“, защото „по отношение на изкуството е това, което е уводната статия по отношение на белетристиката“. В този контекст карикатуризмът Божинов, който преди е стоял на върха на художниците в България, „не е художник, липсва му художествен усет“, понеже бил *нападнал* брат на свидетеля (художника-керамик Стоян Райнов). Фани Попова е *бездарна* – била преписвала (плагиатствала) от самия Николай Райнов, а Йордан Бадев изиграл „една съвършено отрицателна роля“, защото в писанията си гледал само *да се изкара по-умен от писателите*. Стъпило върху такава аргументация, заключението на свидетеля, че „ако изкуството и печатът не са на страната на народните идеали, те не са на страната на напредъка, те не са на страната на човешката“, изглежда необосновано, оставащо някак *във въздуха*, но в дните на Народния съд то ефективно изпълнява функциите на морално и професионално очерняне – дисквалифицира визираните подсъдими от самата общност на хората на словото и изкуството, която вече е *нова общност*, възгледана в перспективата на *служенето на народа*.

¹ Тук и по-нататък показанията на Николай Райнов се представят по: *Протокол от 8 заседание на Шести върховен състав на Народния съд, 20 март 1945 г.* – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 157, л. 216–217.

Журналисти в съдебната зала по време на процеса пред Първи състав на Народния съд, 1945 г. Сн. ДА „Архиви“

Николай Райнов дава показанията си на 20 март. Два месеца преди това заедно с регента Тодор Павлов и писателите Константин Петканов и Николай Лилюев той е избран за академик на БАН. По-рано като председател на Съюза на дружествата на художниците до 10 декември 1944 г. е участвал в прочистването и овладяването на организацията. Сътрудничеството му с властта на ОФ се задълбочава до степен, след която старият „мистик-романтик“ става член на Комунистическата партия, а на 8 февруари 1948 г. след решение на Министерския съвет тържествено се отбелязва 60-годишния му юбилей в театър „Република“. В словото си на тържеството Тодор Павлов подчертава, че се чества „бръщането на един от нашите най-големи символисти и мистици-романтици към реализма“ и „освобождението на Николай Райнов от индивидуализма и преминаването му върху позициите на комунизма, на Отечествения фронт и новото славянско и общочовешко прогресивно движение“². В центъра на това преобразяване на Н. Райнов стоят показанията му пред Шести състав на Народния съд.

* Пролетарският поет **Христо Радевски** се явява на свидетелската банка, за да произнесе също няколко *програми* идеологически квалификации:

„До 9 септември литературата, печатът, радиото и всички художествени произведения бяха впрегнати в полза на режима и служеха на националсоциалистическата пропаганда у нас. Те обработваха общественото мнение в посока на великобългарския шовинизъм против духовните и материални интереси на българския народ. С това мога да си обясня преследването на всички духовни деятели, които не бяха съгласни с правителствената политика. [...] През фашистко време тежеше една страховта цензура, която не позволяваше никаква свобода на мисълта. Цензурирани бяха и художествените произведения, включително и некролозите.“³

С това Радевски изчерпва основната си задача. При конкретизацията в показанията си частично проявява разделителна способност: към Йордан Бадев и Фани Попова-Мутафова е сурово категоричен. Първият е бил наричан „литературен фелдфебел“, който „съскаше срещу всяка ведрина, срещу всяка свежа струя в нашия обществен и културен живот“, а втората – „свържала факела на фашистката литература у нас“. За Змей Горянин обаче твърди, че е „националист“, но не бил забелязал „хитлеризъм у него“. Към Петър Боев от Дирекцията на националната пропаганда също е доброжелателен, доколкото твърди, че „бил винаги мек“ към Радевски и *поставял печат* върху статиите му (т.е. одобрявал ги) *без да ги чете*. В същото русло преминават показанията на Лозан Стрелков и Крум Кюлявков. Стрелков свидетелства като тогавашен *помощник на ръководителя на Агитпропа* при ЦК на Комунистическата партия:

„Оказа се, че нашите журналисти винаги са подчертавали своето желание да се засили пропагандата в полза на Германия и печатът да вземе активно участие в борбата срещу партизаните. Отделни единици са оказали съпротива, но не мога да си спомня имената. Общо взето, всички са съдействували на тогавашния курс на правителствената политика. Отношението към прогресивните писатели беше много

² Вж. словото, произнесено на юбилей на Н. Райнов на 8 февруари 1948 г., в: Павлов, Тодор. *Николай Райнов* – В: Павлов, Тодор. *Български поети и писатели...*, с. 281.

³ Тук и по-нататък показанията на Христо Радевски се представят по: *Протокол от 8 заседание на Шести върховен състав на Народния съд, 20 март 1945 г.* – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 157, л. 221–222.

лошо от правителствена страна. В цензурата нас ни наричаха предатели, републиканци, псуваха ни на майка и т.н. Аз смятам, че пресата подпомогна много за третата национална катастрофа.“⁴

Всъщност той е от свидетелите, призвани просто за да потвърдят *колективната вина* на пресата до 1944 г. В протоколите липсват следи за негови гуми срещу отделни подсъдими. Кюлявков е по-словоохотлив. За него няма съмнение, че:

„С редки изключения на недомълвки, псевдоними и недоразказване на истината, всичко, което се печаташе в пресата, беше насочено против интересите на българския народ и за каузата на фашизма, на германците.“⁵

Въпреки че декларира как не би се спирал върху отделни личности, той характеризира отрицателно не само вече убитите Райко Алексиев и Йордан Бадев, но и двамата от присъстващите на подсъдимата скамейка карикатуристи:

„Камен Каменов в оная епоха е един пар екселанс убиец и вредител за българския народ. Към такива немилостиви господа не трябва да има милост. [...] Божинов [...] Като човек с неустановен политически мироглед, той попадна под лапите на фашизма и впоследствие творчеството му имаше чисто реакционна линия. Има големи заслуги за развитието на българската карикатура като един от нейните основатели. Добър карикатурист и художник, но, за съжаление, под влиянието на фашизма, където се нареди съзнателно и вредеше на българския народ.“

Тези писателски гласове заедно с изявленията на някои журналисти пряко обслужват голямата теза на „народните обвинители“ за *престъплението чрез слово*, извършено от почти целия български печат *до Девети*⁶.

* По-особен е случаят с **Людмил Стоянов**. Подпредседател на СБП и дисциплиниран член на БРП (к), той не остава по-назад в обобщенията. Оценките му за медийното и литературното поле *до Девети* следват линията на обвинителния акт: „през периода 1941–1944 г. художествената литература, насърчавана официално, по същество и съдържание беше фашистка“, но със *слабо влияние*, „защото беше бездарна литература и защото фашистите не се интересуваха от нея“; смята, че „художествената литература, карикатурата, радиото и печата са допринесли твърде много за третата национална катастрофа на България“⁷. През останалото време на

⁴ Вж. показанията на Лозан Стрелков в: Протокол от 8 заседание на Шести върховен състав на Народния съд, 20 март 1945 г. – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 157, л. 226–227.

⁵ Тук и по-нататък показанията на Крум Кюлявков се представят по: *Протокол от 10 заседание на Шести върховен състав на Народния съд, 22 март 1945 г.* – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 157, л. 265–266.

⁶ Изключенията от тази теза са специално подчертани. Както посочва Христо Радевски, „цялата наша преса до 9 септември, с изключение на в. „Мир“, „Заря“ и „Дъга“, служеше изцяло на каузата на правителството и немците“. – Вж. *Протокол от 8 заседание на Шести върховен състав на Народния съд, 20 март 1945 г.* – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 157, л. 222.

⁷ Тук и по-нататък показанията на Людмил Стоянов се представят по: *Протокол от 10 заседание на Шести върховен състав на Народния съд, 22 март 1945 г.* – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 157, л. 268–269.

Свидетели пред Шести състав на Народния съд

от стр. 9

съдебния си разпит Стоянов изтъква, че е бил обект на цензура и на двукратно интерниране. Единственото име на подсъдим, което споменава, е на Димитър Симидов. Признава неговото застъпничество при интернирането си и го нарича „добър писател, добър човек и добър баща“, който се е държал „другарски с писателите комунисти“. Съпругата на Стоянов поетесата **Мария Грубешлиева** е още по-щедра към Симидов в показанията си. Потвърждава, че в миналото именно той я води при вътрешния министър Габровски, за да *ходатайстват* „за освобождението на Людмил Стоянов“; че подпомазал Младен Исаев чрез поръчки за писане към радиото; че се възмущавал от *антиболшевишката изложба* и т.н.⁸

Семейство Стоянови проявяват към Симидов приятелска доброжелателност. Това е лично отношение, контрастиращо на иначе активното включване на Людмил Стоянов в кампанията за отстояване и популяризиране *делото на Народния съд*. Именно той изнася доклада на специалното събрание на СБП на 22 януари 1945 г., свикано в подкрепа на работата на Народния съд⁹. Публикува няколко статии, пропагандиращи значението на „народното правосъдие“¹⁰. Всичко това е естествена проява на дисциплината на един издигнал се член на БРП (к). Зад тази активност обаче стои още нещо. Докато пишат и вършат всичко в името на „народното възмездие“, семейство Стоянови вече са настанени в дома на бившия депутат от XXV Обикновено народно събрание Деян Деянов, осъден от Втори състав на Народния съд на 15 години. Още през есента на 1944 г. те се нанасят в принудително иззетия апартамент на неговото семейство на софийската ул. „Неофит Рилски“ № 61 (втория етаж). Милиционерите от столичния IV участък се грижат да ги въведат във владение на имота, да опишат вещите там и да постановят, че „лицето Людмил Стоянов Златаров се остава пазител на същите вещи“¹¹. Оказва се, че пропагандаторът и свидетелят на Народния съд Стоянов и съпругата му Грубешлиева пряко се ползват от „народното правосъдие“ като инструмент за лично облагодетелстване чрез „експроприране“ на движими и недвижими имоти на жертви на процесите.

Подобен, но не същият е случаят с друг високопоставен по онова време свидетел – министъра на социалната политика Григор Чешмеджиев, който е и писател. Подсъдимият пред Шести състав Стефан Танев, докато разяснява материалното си положение при своя разпит, съобщава, че притежава една къща на ул. „Априлов“ № 3 и мимоходом споменава, че в нея „сега живее министър Чешмеджиев“¹². Защо социалният министър в първото правителство на ОФ живее в къщата на Танев? Вероятно той е настанен в иззетия имот на арестувания журналист по силата на служебното си положение и по правилата на насилническия произвол *след Девети*. Същевременно личи как Чешмеджиев, който все пак като министър е участвал в приемането на Наредбата-закон за Народния съд, не се престарава в ролята си на свидетел, нито развива активна публична дейност в защита на съда. Пестеливо отбелязва, че през 1941–1944 г. българският печат бил „много лош поради цензурата“ и се изказва общо взето добронамерено за подсъдимия философ д-р Янко Янев (който вече е загинал при бомбардировките над Дрезден, но в България още никои не знае това) като за „малантлив човек“¹³.

Лаконични или не, някои от свидетелските показания откряват вратата към друг тип мотивация при въздаване на „народното правосъдие“ и неговото възвеличаване в публичността. На гъното на думите понякога се различават действия на безцеремонно узурпиране на домовете на подсъдими и на хищническо ограбване на тяхна собственост. Свидетелите подпомагат Народния съд да узакони този грабеж с *подходящи* присъди.

*

Различен тип свидетелско поведение демонстрират други трима писатели. Ако подпредседателят на СБП Людмил

⁸ Вж. показанията на Мария Грубешлиева: Пак там, с. 269.

⁹ Вж. *Протокол № 4 от Общо събрание на Съюза на българските писатели* [22 януари 1945] – ЦДА, ф. 551, оп. 1, а.е. л. 105–106.

¹⁰ Вж. например статиите на Людмил Стоянов: *Първият топъл лъч след тежката зима на фашизма* – Отечествен фронт, бр. 96, 24.12.1944; *Народният съд – върховна необходимост* – Народен съд, бр. 2, 1.01.1945; *Сянката на Кобурга – Народен съд*, бр. 4, 24.01.1945.

¹¹ Тези данни се посочват по: *Писмо от IV участък на Народната милиция – София до Димитрина Ковачева–Деянова* [7 октомври 1944] – Архив на семейство Деянови.

¹² Вж. този факт, посочен в съдебния разпит на Стефан Танев в: *Протокол от 2 заседание на Шести върховен състав на Народния съд*, 13 март 1945 г. – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 157, л. 20.

¹³ Вж. показанията на Григор Чешмеджиев в: *Протокол от 11 заседание на Шести върховен състав на Народния съд*, 23 март 1945 г. – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 157, л. 312–313.

Стоянов следва инструкциите на БРП (к) за *разобличаване* на пресата и литературата *до Девети* и пестеливо се застъпва само за приятеля си Симидов, председателят на СБП и директор на Народния театър **Трифон Кунев** – високопоставен член на БЗНС – не се държи *партизански*, а се опитва да облекчи положението на подсъдимите, за кошто му се налага да свидетелства.

Тази история не е еднозначна. В края на 1944 г. 65-годишният писател заедно с други знакови лидери на БЗНС като Г. М. Димитров и Никола Петков подкрепя създаването на Народния съд като *възмездие*, но и като разправа с годеветосептемврийския елит. И като още нещо. Вече сме посочвали:

„Земеделският поет и публицист също подема тази пропагандна тема. На 2 февруари 1945 г. „Отечествен фронт“ отпечатва статията му „Тежките дни на разплатата“. Читателите виждат текста само няколко часа след като смъртните присъди над бившите регенти, дворцови съветници, министри и народни представители от XXV Народно събрание са изпълнени при една яма, изровена от бомбардировките в Орландовци. […] статията се опитва да надмогне един непреодолим парадокс – навсякъде се осъжда политическото насилие до 9 септември, което се предполага, че ще бъде пресечено от „тежките дни на разплатата, наречени Народен съд“. Кунев възприема Народния съд като последен (все пак формално *законен*) акт на справедливо насилие, чрез който *завинаги* се слага край на политическия терор и произвол в страната…“¹⁴

В статията на Кунев¹⁵ можем да забележим наистина как „добре прозира *самоизвинението* (може би и *самооправданието*) за компромисното признаване на Народния съд“ и как просветва надеждата за „еднократното насилие на революционния трибунал като *окончателно*“¹⁶.

Още в следващите месеци надеждата се оказва илюзия. Но през 1944/1945 г. Кунев всячески се опитва да ограничи произвола на „революционната ярост“ *след Девети*. Като председател на СБП не само води заседанията и събранията за изключване на 29-имата членове на организацията през ноември 1944 г., но и лично успява да ограничи разширяването на *чистката* сред други писатели¹⁷. Пред Народния съд се явява като свидетел пред Втори състав, изказвайки се в полза на бившите депутати Деян Деянов (същия този, чийто апартамент е отнет от *народната милиция*, за да се нанесе в него Людмил Стоянов) и на Велзар Базаров. Показанията му на 21 март 1945 г. пред Шести състав са продължение на опитите да оневини хората, за които говори¹⁸. За д-р Стефан Караджов отбелязва, че „говореше за фашистите с не особено уважение“, че „беше човек смирен и не фашист по убеждение“ и че в неговата книжарница му „е давал книгите без пари“. За Матей Бончев – Бръшлян от в. „Зора“ твърди, че го *познава много отдавна* – „извънредно порядъчен човек“, „един кристализиран тип от времето на Карабелов, един каравелист“. Заявява: „Не го считам за фашист“.

Борис Димитров е казал на Кунев, „че пише статии под натиск“ и че е „англофилски настроен“. За д-р Димитър Гаврийски *чувал*, „че той бил негоден за списанието „Нова Европа“ и го сменили поради това, че не бил непрекословен изпълнител на исканията на държавата, която е учредила „Нова Европа“, понеже „е гледал нещата от българска гледна точка“. За колегите му Фани Попова-Мутафова и Змей Горянин вече посочихме ключовите му моменти в показанията му. Обяснява изключването на Мутафова от СБП тъкмо с *подвеждането ѝ под отговорност* от Народния съд, с уговорката, че „ако съдят не намери вина в тези хора, ще ги приберем пак в организацията“. Накрая, очевидно подтикнат от обвинител или от съдия с въпроса „На каква кауза служеше нашата преса през годините 1941–1944“, Трифон Кунев формулира *задължителното* заключение, че каузата била „противонародна“ – над пресата бил *паднал мрак*, както и *до известна степен* върху „нашата обществена дейност“, „едно умопомрачение“.

Председателят на СБП все пак потвърждава главната идеологическа формулировка от обвинителния акт, но преди всичко акцентира на персонални оневиняващи характеристики за отделни подсъдими. Хуманитетът Трифон Кунев следва линията на своите показания. През май същата година той става един от основателите и подпредседател на Лигата за защита правата на човека и гражданина, сред чито основни цели са амнистията на лицата, осъдени от Народния съд, отмяна на Наредбата-

¹⁴ Дойнов, Пламен. *Краят на литературната автономия: 1946*. Нов български университет. С., 2021, с. 336.

¹⁵ Вж. Кунев, Трифон. *Тежките дни на разплатата – Отечествен фронт*, бр. 125, 2.02.1945.

¹⁶ Вж. Дойнов, Пламен. *Краят на литературната автономия: 1946…*, с. 337.

¹⁷ Вж. за това дневниковите записки на Боян Болгар в: Болгар, Боян. *Себразкриване. Размисли и откровения*. Съст. Светла Андренова–Тошева. Факел. С., 2008, с. 125–126.

¹⁸ Тук и по-нататък показанията на Трифон Кунев се представят по: *Протокол от 9 заседание на Шести върховен състав на Народния съд*, 21 март 1945 г. – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 157, л. 234–236.

закон за ТВО и др. През есента се проявява като най-яркия писател и публицист в органа на земеделската опозиция „Народно земеделско знаме“ с рубриката си „Ситни-дребни… като камилчета“, заради която след няколко месеца е бит и арестуван, за да се превърне в един от символите на съпротивата срещу налагането на комунистически режим в България.

Друг писател, който в ролята си на свидетел се стреми да *спасява* подсъдими, е **Георги Томалевски**, който е продуктивен есеист, член на обществото „Бяло братство“ на Петър Дънов и на младежката организация на ВМРО. Показанията му сноват между различни теми, направлявани от въпросите на обвинители и съдии¹⁹. Най-общо казано, Томалевски проявява събръжаност и нюансираност в преценките си. За вестник „Зора“ заявява, че *преди всички* е давал „една добра информация обща“, но всички знаели, че „е вестник, който служи на двореца“, а при *македонските междуособици* взел „ясно рязко становище да защитава групата около Иван Михайлов“. За Йордан Бадев признава, че е бил „културен човек“, „с големи познания в областта на литературата и литературната критика“, *но се увлякъл*. Имам „рязко определено становище срещу всички леви елементи у нас и срещу левичарската литература“ и дори се обявил „и срещу ония писатели, които недостатъчно рязко се изразяваха в полза на събитията, като под събитията“, т.е. за „удването на германците, освобождението на Македония и т.н.“.

Томалевски разграничава писателите, които в началото на 40-те години са се *увлекли* „на чисто национална почва“ от онези, които са станали „ярки проводници на прогерманската политика“. Съжالياва, че поведението на „някои от нашите по-млади писатели“ било „доста срамно петно за българската история“, особено когато се опитвали да отричат „славянския произход на българите“. Но не улчишава нито едно име. Напротив, свидетелства в оневиняващ контекст за Васил Сеизов, Димитър Симидов, Змей Горянин, Светослав Нелчинов, проф. Стефан Консулов. Отличава спецификата на „Отец Паусий“ като „по-проектна организация, с определени националистически тенденции“ в сравнение с *прогерманската политика*, следвана от формированията „Бранник“, Националните легиони и „Ратник“.

От своята изходна антифашистка позиция Георги Томалевски се стреми да опази в думите си равновесието между истината и милосърдието. Не винаги успява. Но поне утвържда баланса в разграничението на патриотизма („великобългарския шовинизъм“) от фашизма и националсоциализма в опита си да защити един или друг подсъдим от тенденциозното им приравняване в Народния съд. В следващите години Томалевски остава в периферията на литературното поле. И една от причините за това вероятно са показанията му от март 1945 г. Георги Райчев свидетелства кратко само за един от подсъдимите – Йордан Стубел:

„Когато Стубел постъпи в радиото, почувствува, че е годе за една полезна обществена работа. Той се колеба дълго време дали да заеме поста главен уредник. Спъваше го преди всичко това, че в един лош момент поема този пост, когато от него ще се искат много работи, с кошто той не е съгласен, както впоследствие се бори, когато пропагандата искаше да вземе радиото. Тревогата му беше, че ако радиото попадне в чужди ръце, в ръцете на Националната пропаганда, цялата галкальчевщина ще излудва и се наложи в радиото. Чувал съм лично от него, че когато е отивал на доклад при министър Габровски, винаги е имал неприятности. Натискал го е да прави неща, кошто не е искал да извърши, защото ще изложи страницата и реномето на радиото. Зная, че е бил под натиск от Габровски да отиде в Съветския съюз, да бъде използван за германската пропаганда. Той отказал най-решително да отиде. Направи всички усилия да не отиде и в Германия.“²⁰

Това е всичко протоколирано от показанията на Райчев. Те са много характерни за оправдателната линия, следвана от защитата на Стубел: поетът е в борба със съвестта си докато работи в радиото; оказва тиха съпротива срещу превръщането на радиото в оръжие на Дирекцията на националната пропаганда; подложен е на периодичен натиск от вътрешния министър; отказал се е от пропагандното пътуване в германската зона от СССР – *направил всички усилия*. Ясно е, че така Райчев помага на един колега и приятел. Свидетелстването му очевидно допринася поне отчасти за леката присъда на Йордан Стубел. Това са плодовете на писателската солидарност в съдебната зала.

*

Като странични на основната тема за писателите и литературата ще цитираме две емблематични свидетелски явявания – на художниците **Илия Бенков и Стоян Венев**. И двамата дейно участват в карикатурното

¹⁹ Тук и по-нататък показанията на Трифон Кунев се представят по: *Протокол от 8 заседание на Шести върховен състав на Народния съд*, 20 март 1945 г. – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 157, л. 217–219.

²⁰ Вж. показанията на Георги Райчев в: *Протокол от 11 заседание на Шести върховен състав на Народния съд*, 23 март 1945 г. – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 157, л. 300.

и плакатно обезпечаване на процесите на Народния съд. Бешков се намира в малко по-комплицирана позиция, доколкото един от подсъдимите пред Първи върховен състав е родният му брат д-р Иван Бешков – министър на земеделието и държавните имоти в правителството на Добри Божилов. Докато тече процесът срещу него, карикатуристите публикува няколко пропагандни рисунки за Народния съд. Например тази:

Надписът под карикатурата на първа страница във вестник „Шурмовак“ гласи: „Бившите регенти, надлежно прошнуровани и номерирани, на път за Народния съд“²¹. На саркастичен прицел са големите фигури сред подсъдимите. Някъде на заден план остава братът на художника. Нищо чудно Илия Бешков да се е надявал с такива карикатури, засвидетелстващи лоялност към политиката на Отечествения фронт, поне донякъде да „откупи“ брат си от кървавата машина на „народното правосъдие“. В първите дни на януари 1945 г. едва ли Илия вярва, че Иван ще бъде осъден на смърт. Но по-малко от месец след това го осъждат и екзекутират. Тогава у карикатуриста сякаш нещо се счулва. Започва да не рисува. По-често говори – дръзко, провокативно, умно и язвително. Държи се още по-своеобразно, понякога опозиционно, антикомунистически²².

Илия Бешков свидетелства пред Шести състав месец и половина след съдебното убийство на своя брат. Налага му се да говори за своите братя по оръжие – художниците, по-точно за един от тях – Александър Божинов. Продължително време около свидетелстването на Бешков от 22 март 1945 г. продължават да витаят слухове и предания. Въпреки достъпността на архивите на Народния съд, цитират се думи и пасажи от показанията му, които просто не се срещат в протоколите. Провъзгласяван е за защитник и дори спасител на Александър Божинов. Всъщност Бешков е само свидетел, който говори подчертано в полза на Божинов, макар да прави уговорки и уточнения, с които частично се разграничава от него – без патос, с човешка грижа и професионална солидарност към своя именит колега²³.

Към разсъжденията си за статута и принципите на карикатурното изкуство Бешков прибавя своеобразна военновременна преценка, която е ключова тъкмо в контекста на съдебния процес:

„Понеже войната наложи своето вето върху духа, върху свободата на хората, ние изобщо не можем да се похвалим с пълнокръвни художествени произведения. И аз много съжалявам, че през това време на войните не съм могъл да се радвам на карикатурите на Александър Божинов, защото по много причини те не отговаряха на изискванията на достойни художествени произведения, каквито са по-ранните му работи.[...]

За себе си не мога да приема карикатурите на Божинов през 1941–1943 г. като сериозни. Тези карикатури са слаби. И опитът на Божинов от гледна точка на изкуството е несполучлив. Възможно е да е повлиял в прогермански дух, но

за мен карикатурата му не е била убедителна. За народа не мога да зная и да отговарям от негово име.“

Думите прозвучават някак сурово – и персонално към Божинов, и обобщаващо към всички художници, които не могат да се похвалят „с пълнокръвни художествени произведения“, създадени през войната. После обаче свидетелят предлага друга – по-широка и по-специализирана – естетическа преценка:

„Александър Божинов е положил всички усилия да внесе онова чувство за мярка между форма и съдържание, което да направи от произведението нещо трайно. Това е отбелязано и в критиката. Може да има периоди на упадък, на отплесване, може да има изгубване на сили, обаче изцяло в 40-годишната си дейност Александър Божинов се е отнасял много сериозно с този „несериозен“ вид изкуство.[...]

Като тим, ние правихме изложба даже и в Белград, където признаха превъзходството на българската карикатура като най-добра на Балканите. Благоприятните критики се отнасяха за едни или други от нас, но общо взето г-н Божинов ни представляваше. Той заемаше централното място, той ни водеше, всички бяхме около него. Живяхме си много добре, въпреки крайните политически разбирания и различия.“

Божинов не просто е представен като изключителен творец и професионалист, но и като водеща фигура в общността на българските карикатуристи до 1944 г. При това той е открит в ролята си на естествен, консенсусен лидер, около когото се събират всички, „въпреки крайните политически разбирания и различия“ между тях. Накрая на въпроса на адвокат Наследников, че „ако карикатурата беше освободена от цензурата, щяхме ли да видим Божинов такъв, какъвто е бил през времето на Фердинанд“, Бешков отговоря съдържано: „Не знам, но аз съм се надявал да го видя“. Свидетелят не е готов да отправя към съда произволни уверения, че ако не е била цензурата, подсъдимият карикатурист е щял да разгърне критическия си талант срещу монархията и властта до Девети. И не защото не иска да помогне на Божинов, а защото голите твърдения за изкуството никога не са били по вкуса на Бешков. Той предпочита умереното говорене, изразяващо разбиране и съпричастие към сродния творец, но и вътрешно към чувството за истина в името на автономията на изкуството. Изглеждат точни наблюденията на Ани Златева, че Бешков се нарежда сред свидетелите пред Шести състав, които „остават верни на себе си и въпреки личните си симпатии или антипатии застават в защита най-вече на професионализма“²⁴. Понякога и това е достатъчно, за да изглеждат като спасител през 1945 г. Не толкова съпричастен и прецизен в показанията си е друг художник – Стоян Венеф. Неговите комунистически убеждения и активности бързо го отвеждат в първите редици на пропагандаторите на Народния съд. Венеф започва да работи неуморно с четка, бои и молив – от карикатури до мащабни агитаторски табла. Едно от тях украсява входа на Съдебната палата през януари.

Стоян Венеф застава в предните окопи на „идеологическия фронт“. Неговите карикатури следват събитията от началото на 1945 г. Посвещава няколко от тях конкретно на процеса срещу интелектуалците. Особено се откроява тази карикатура:

Надписът отдолу обявява: „Дървото на фашизма, което никога не ще се разлисти“. Върху окаяните листа се четат заглавията на изправените пред съда вестници – „Слово“, „Зора“, „Утро“, „Дневник“, „Шурец“ и т.н., а

²⁴ Златева, Ани. *Осъдените карикатури. Художниците пред VI състав на Народния съд (1945)* – В: Дриновският збирник. Т. 4. Харківският национален университет імені В. Н. Каразіна. Центр болгаристики та балканських досліджень імені Марини Дринова. Харків. 2011, с. 288.

върху най-горното листо е написано: „С японците сме братя. Фани Попова“²⁵. Творчеството му отпозвава почти изцяло върви в руслото на откъснато-назидателния хумор, злорадстващо прицелен в безпомощните жертви, предопределени да се превърнат в „бивши хора“. Впрочем Венеф свидетелства дори два пъти в процеса. Първия път се явява, за да увери съда, че подсъдимите Иван Драговишинов и Коста Купенков (*бивш редактор-стопанин на в. „Празнични вестни“*) са му осигурили работа и запламя след идването му в София през 40-те и са съдействали никои от неговото партизанско село в Омуртагско да не бъде арестуван²⁶.

При второто си явяване в съда Венеф говори почти изцяло само за д-р Захари Захариев и за Александър Божинов²⁷. На първия е лично задължен заради отзивчивостта му – когато преследвали карикатуристите и му конфискували работите, той единствен го приел като художник в Дирекцията на народното здраве. Одобрявал му карикатури, „които на друго място не биха ги поместили“. От д-р Захариев чувал, че „закрилял сътрудници комунисти“ и „получавал упреци от Дирекцията на народното здраве, че във вестника се подвизават левичари“. Към Александър Божинов отношението е по-скоро колежало, но като към уважаван колега от противников политически лагер, към когото не е проявена особена щедрост в съдебната зала. Първия въпрос към свидетеля задава самият подсъдим Божинов, който иска от Венеф да потвърди, че когато на общата изложба от 1934 или 1935 г. полицията конфискувала някои карикатури на художници комунисти, той лично *неол отговорността*. Венеф реагира като неинформирани: *видял* тогава „подсъдимия като свидетел по делото“, *без да знае* „кой го е писал за такъв“; бил *чувал* от самия Божинов, „че се е застъпвал за художници комунисти“; после нарочно сложили авторитетния художник *при последната изложба като цензор* (куратор или гарант), но въпреки това полицията пак конфискувала карикатурите на левичарите. После Венеф дава типична политико-естетическа оценка:

„Влиянието на карикатурите на Божинов и други е било вредно за нас, комунистите, и за народа в смисъл, че народът не разбира карикатурите му.

Аз съм съден три пъти за карикатурите си.[...]

Божинов е известен между народа даже повече от цар Борис, но един съзнателен работник или селянин никога не може да се радва на неговите карикатури.“

Нека преповторим тези свидетелски думи по друг начин: Творчеството на изключително популярния Божинов е вредно за *комунистите и народа*, защото не води до *разбиране* и не предизвиква *радост* сред *съзнателните* (т.е. класово осъзнатите) работници и селяни. Тук прозира достатъчно спорна добронамереност към иначе безспорната известност на Божинов, който, разбира се, до този момент *не е съден за карикатурите си*. Индиректно са му признати качество и популярност (*сред народа*), но му е отказана политическа целесъобразност и народност на творчеството, преценени според идеята за наличието на един нов *класов народ*. Сега остава Народният съд да намери точно в какво се състои *престъплението* на Божинов.

Въпреки показанията на свидетели като Николай Райнов и Крум Кюлявков и благодарение на свидетели като Илия Бешков и донякъде Стоян Венеф, в крайна сметка „Александър Николов Божинов, 67-годишен от гр. Свищов, живущ в София, карикатурист“ е осъден само на една година условно²⁸, за да премине в режим на ускорена реабилитация: публикува политкоректни рисунки и карикатури; за кратко време през 1952–1953 г. е директор на Института за изобразителни изкуства при БАН; удостоен е с няколко ордена от наградната номенклатура на НРБ и пр., а неговият представителен албум „Карикатури и скици“ (1957) излиза с предговор от Илия Бешков.

* Свидетелите пред Шести състав на Народния съд – общо 144 души – произнасят думи с различна тежест. Разбира се, „народните съдии“ чуват предимно онези от тях, които биха обосновавали най-добре *проектираните* присъди. И все пак можем основателно да допуснем, че някои от свидетелите успяват да повлияят върху крайните присъди, макар и не в такава степен, че да ги окачествим еднозначно като *спасители*. Те само дават отделни аргументи за произнасяне на по-леки присъди. Защото с още по-голямо основание можем да допуснем, че евентуалните *спасители* са другаде – сред обвинители, съдии и други кръгове, които притежават лостовете да изпълнят поискани ходатайства.

²⁵ Вж. карикатурата на Стоян Венеф в: *Народен съд*, бр. 8, 3.04.1945.

²⁶ Вж. това първо свидетелско показание на Стоян Венеф в: *Протокол от 8 заседание на Шести върховен състав на Народния съд, 20 март 1945 г.* – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 157, л. 223–224.

²⁷ Тук и по-нататък второто свидетелско показание на Стоян Венеф се представя по: *Протокол от 10 заседание на Шести върховен състав на Народния съд, 22 март 1945 г.* – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 157, л. 278–279.

²⁸ Вж. *Присъда на Шести върховен състав на Народния съд* [4.04.1945] – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 157, л. 16–18.

²¹ Вж. публикуваната карикатура на Илия Бешков в: *Шурмовак*, бр. 14, 7.01.1945.

²² За победението и словото на Илия Бешков след 1944 г. вж. повече в главата *Художникът и диктаторът: Досието, дневникът и Словото Бешков* в: Дойнов, Пламен. *Линия на разполовяване. Осем персонални случая в литературата на НРБ*. Кралица Маб. Департамент „Нова българистика“ на НБУ. С., 2020, с. 135–181.

²³ Тук и по-нататък показанията на Илия Бешков се представят по: *Протокол от 10 заседание на Шести върховен състав на Народния съд, 22 март 1945 г.* – ЦДА, ф. 1449, оп. 1, а.е. 157, л. 284–286.